

**แนวทางการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณร
ของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น**
**THE GUIDELINES FOR PALI LANGUAGE LEARNING MANAGEMENT OF NOVICES
AND MONKS IN PHRAPARIYATTIDHAMMA SCHOOL,
PALI DIVISION, KHON KAEN PROVINCE***

พระมหาโกสินทร์ ฐานวุฑโฒ (ฝ่ายพลแสน)
ผศ.ดร.ประยูร แสงใส, ดร.ปานจิตร สุกุมลย์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
Phramaha Kosin Thanavuddho (Faiphonsaen)
Asst. Prof. Dr.Prayoon Saengsai, Dr.Panjitr Sukumal
Mahachulalongkornrajavidyalaya University KhonKaen Campus, Thailand
E-mail: kosinfc1997@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพ การเปรียบเทียบ และเสนอแนวทางในการจัดการศึกษา
สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น การวิจัยครั้งนี้เป็นวิธีการวิจัยแบบผสมวิธีระหว่าง
วิจัยเชิงปริมาณ และการวิจัยเชิงคุณภาพ กับกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย จำนวน 222 รูป กลุ่มเป้าหมาย
จำนวน 12 รูป/คน โดยใช้แบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ ในการเก็บข้อมูลวิจัย สถิติที่ใช้ในการวิจัยได้แก่
ค่าความถี่, ค่าร้อยละ, ค่าเฉลี่ยและส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน, และการเปรียบเทียบความแตกต่าง

ผลการวิจัยพบว่า

1. สภาพการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น ทั้ง 5 ด้าน
คือ ด้านหลักสูตร ด้านผู้สอน ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการ
สอน ด้านการวัดผลและประเมินผล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 4.31 เมื่อพิจารณาเป็นราย
ด้านพบว่า อยู่ในระดับมากทุกด้าน
2. เปรียบเทียบพระภิกษุและสามเณรที่มี สถานภาพ อายุ และระดับชั้น มีความคิดเห็นต่อการจัดการ
เรียนรู้ภาษาบาลี สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น โดยรวมไม่แตกต่างกัน และพระภิกษุ
และสามเณรที่มีอายุต่างกัน ความคิดเห็นต่อการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลี สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี
จังหวัดขอนแก่น ด้านหลักสูตร ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน และด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียน
การสอน แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ ระดับ 0.05
3. แนวทางการจัดการศึกษาสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ด้านหลักสูตร
ควรมีเนื้อหาที่เข้าใจง่ายต่อการศึกษา ด้านผู้สอนควรมีบุคคลากรครูที่มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี ด้าน

* ได้รับบทความ: 29 มีนาคม 2564; แก้ไขบทความ: 18 มิถุนายน 2564; ตอปรับตีพิมพ์: 31 สิงหาคม 2564

กิจกรรมการเรียนการสอนควรมีวิธีการสอนที่เหมาะสมแก่ผู้เรียน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน ควรมีการสนับสนุนจากสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเข้ามาจัดงบประมาณสนับสนุนให้เพียงพออย่างต่อเนื่อง ด้านการวัดผลประเมินผล ควรมีการวัดผลที่หลากหลาย

คำสำคัญ : การจัดการเรียนรู้ภาษาบาลี; สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

Abstract

The objectives of this research were: to study the condition, compare and propose the guidelines for Pali language learning management of novices and monks in Phrapariyattidhamma School, Pali Division, Khon Kaen Province. This study was carried out by means of a mixed research methodology: quantitative and qualitative, used to collect the data from 222 samples and 12 target group by using questionnaires and interview forms. The statistics used in the research were: Frequency, Percentage, Mean and Standard Deviation and Scheffe Mean Difference Comparison.

The research results were as follows:

1. The condition of the Pali language learning management of novices and monks in Phrapariyattidhamma School, Pali Division, Khon Kaen Province consisted of 5 aspects: curriculum, instructor, teaching and learning activities, factors that support teaching and learning management and measurement and evaluation. The overall mean score was at a high level (Mean = 4.31), all studied aspects were statistically rated at a high level.

2. Based on the comparison, the monks and novices with different status, age and grade levels had indifferent opinions on the Pali language learning management of novices and monks in Phrapariyattidhamma School, Pali Division, Khon Kaen Province. However, the monks and novices with differences in ages had different opinions on the Pali language learning management of novices and monks in Phrapariyattidhamma School, Pali Division, Khon Kaen Province in terms of curriculum, teaching and learning activities and factors contributing to the teaching and learning management with the statistical significance level of 0.05.

3 . The guidelines for the Pali language learning management in Phrapariyattidhamma School, Pali Division, Khon Kaen Province are as follows: the curriculum should contain content that is easy to understand; teachers should have be personnel with a profound knowledge of Pali; for teaching and learning activities, there

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีนั้น นับเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา
ให้เจริญวัฒนาสถาพร โดยเฉพาะภาษาบาลีเพราะเป็นภาษาที่รักษาไว้ซึ่งพระพุทธานุภาพ (พระมหาสิทธิชัย

ขยสิทธิ, 2560) เมื่อศึกษาให้เข้าใจอย่างลึกซึ้งแล้ว ย่อมเป็นความภาคภูมิใจของผู้ศึกษาที่สามารถเรียนรู้ได้ จนกระทั่งนำไปเผยแพร่ให้แก่ชาวโลก ได้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เรื่องการศึกษา ภาษาบาลีนี้ ต้องศึกษาด้วยความเคารพ ด้วยความตั้งใจจริงเชื่อว่ารักษาพระพุทธพจน์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไว้ได้แม้ว่าการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีซึ่งเป็นการศึกษาระดับสูง มีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาศักยภาพของ พระภิกษุสามเณรให้มีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลี แต่การบริหารการศึกษาโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ยังมีปัญหาอีกมากมาย เช่น ด้านหลักสูตร รูปแบบการสอน เนื้อหาสาระเก่า เกินไป และภาษาที่ใช้ในหนังสือเป็นภาษาที่เข้าใจยาก โดยเฉพาะเนื้อหาสาระในแผนกบาลีการจัดการเรียน การสอนยังไม่เป็นระบบ ใช้วิธีการเรียนการสอนเน้นการท่องจำ และการแปลไม่ค่อยมีการประยุกต์ใช้และขาด การวิเคราะห์ด้านกระบวนการเรียนการสอน ครูผู้สอนไม่มีเพียงพอ มักใช้ระบบการศึกษาแบบที่สอนท่อง ครู สอนขาดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ขาดประสบการณ์ไม่สามารถประยุกต์ใช้กับสภาพจริงได้ด้านการวัดและ ประเมินผล เกณฑ์การวัดและประเมินผล มักวัดความจำมากกว่าความเข้าใจ และการคิดวิเคราะห์ก็ไม่มีเกณฑ์ มาตรฐานและกฎเกณฑ์แน่นอน (พระมหานฤฤทธิ์ นริสสร, 2563)

การศึกษาสงฆ์ คือ สิ่งที่พระภิกษุสามเณรต้องเล่าเรียนทำความเข้าใจ ส่วน คณะสงฆ์ หมายถึง บรรดา พระภิกษุที่ได้รับการบรรพชาอุปสมบทจากอุปัชฌาย์ การศึกษาของคณะสงฆ์ เป็นการศึกษาที่จัดให้แก่ภิกษุ สามเณรโดยคณะกรรมการการศึกษาของคณะสงฆ์และสภามหาวิทยาลัยสงฆ์ เป็นการศึกษาวิชาการ พระพุทธศาสนา ได้แก่ การศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นหลักโดยมี วัตถุประสงค์สำคัญคือ ป้องกันมิให้ เปลี่ยนแปลงพระธรรมวินัยให้ผิดไปจากพระบาลีในพระไตรปิฎก ซึ่งปัจจุบันประกอบด้วยการศึกษาหลักสูตร ต่างๆ ดังนี้ คือ 1. หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม มี 3 ระดับ ได้แก่ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และ นักธรรม ชั้นเอก 2. หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มี 8 ระดับ ได้แก่ ประโยค 1-2 และเปรียญธรรม 3,4,5,6,7,8,9 3. หลักสูตรปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอกในมหาวิทยาลัย ได้แก่ พุทธศาสตรบัณฑิต พุทธศาสตรมหาบัณฑิต และพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต ของมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย และ ศาสตรศาสตรบัณฑิต ศาสตรศาสตรมหาบัณฑิต และศาสตรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราช วิทยาลัย 4. หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนก สามัญศึกษาจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร มัธยมศึกษาทั้ง ตอนต้น และตอนปลายของกระทรวงศึกษาธิการหลักสูตรทั้ง 4 ประเภทสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่ม กล่าวคือ กลุ่มหลักสูตรที่ศึกษาเฉพาะวิชาการพระพุทธศาสนา ได้แก่หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและ หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จัดเป็นการศึกษาปริยัติธรรม กลุ่มที่ 2 เป็นหลักสูตรที่ศึกษาวิชาการ พระพุทธศาสนาพร้อมกับวิชาสามัญอื่นๆ ได้แก่ หลักสูตรมหาวิทยาลัยสงฆ์ และหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนก สามัญจัดเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมประยุกต์ เมื่อพิจารณาเป็นส่วนใหญ่ 2 ส่วนคือ คันถุระและวิปัสสนา ธุระ คันถุระนั้นเรียนหนัก เริ่มต้นด้วยการเรียนภาษาบาลี และแปลพระไตรปิฎก พยายามให้อ่านออกแปลได้ คั่นควาให้แตกฉาน ส่วนวิปัสสนาธุระนั้น ไม่หนักนัก โดยการเรียนรู้ทางสมาธิวิปัสสนากรรมฐาน ทำให้ใจสะอาด ปราศจากกิเลสทั้งปวง

สำหรับสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ได้จัดการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีอย่างจริงจัง โดยการศึกษาประเภทนี้ได้ช่วยสร้างโอกาสทางการศึกษา ให้กับเยาวชนที่สนใจในภาษาบาลี หรือ หลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีฐานะยากจนให้ได้มีโอกาสศึกษา รวมถึงพระภิกษุสามเณร ผู้สนใจการศึกษาแผนกนี้ และถ้าหาก จบประโยค ป.ธ. 3 ถึงประโยค ป.ธ. 8 สามารถนำไปเทียบเรียน ป. ตรี ได้ส่วน ประโยค ป.ธ. 9 สามารถเทียบเรียนระดับมหบัณฑิตได้ที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พระราชกิจจานุเบกษา, 2562) และมหาวิทยาลัยอื่นๆ แต่จากสถิติที่ส่งสอบของสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ประจำปี 2563 ทั้ง 2 แห่ง คือ 1) สำนักเรียนวัดธาตุพระอารามหลวง และ 2) สำนักเรียนวัดชัยศรี บ้านเสียว มีผู้เรียนจำนวน 240 รูป เมื่อพิจารณาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน จากผลสอบแต่ละประโยคมีการสอบตกเป็นจำนวนมาก นักเรียนบาลีชั้นประโยค 1 – 2 สมัครสอบ 132 รูป สอบได้ 10 รูป คิดเป็นร้อยละ 9.37 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 3 สมัครสอบ 32 รูป สอบได้ 14 รูป คิดเป็นร้อยละ 43.57 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 4 สมัครสอบ 31 รูป สอบได้ 14 รูป คิดเป็นร้อยละ 45.16 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 5 สมัครสอบ 19 รูป สอบได้ 6 รูป คิดเป็นร้อยละ 31.57 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 6 สมัครสอบ 10 รูป สอบได้ 7 รูป คิดเป็นร้อยละ 70.00 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 7 สมัครสอบ 11 รูป สอบได้ 0 รูป คิดเป็นร้อยละ 0.00 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 8 สมัครสอบ 5 รูป สอบได้ 1 รูป คิดเป็นร้อยละ 20.00 นักเรียนบาลีชั้นประโยค ป.ธ. 9 ไม่มีผู้เข้าสอบ (รายงานผลการสอบบาลีสนามหลวง คณะจังหวัดขอนแก่น ปีการศึกษา 2563, 2563)

จากความสำเร็จและปัญหาการจัดการศึกษาของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเหตุจูงใจให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาแนวทางการจัดการเรียนรู้อาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น เพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับความพร้อมในการจัดการเรียนการสอน สภาพการจัดการเรียนการสอน ปัญหา อุปสรรค ข้อเสนอแนะต่างๆ อันจะเป็นประโยชน์ในการนำไปปรับปรุง และพัฒนาการจัดการเรียนการสอนของสำนักเรียนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ทั้ง 2 แห่ง ให้ประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น โดยมีความเชื่อเบื้องต้นว่า การจัดการศึกษาการเรียนการสอนประเภทนี้เป็นการจัดการศึกษาเพื่อสนองความต้องการของพระภิกษุและสามเณร ให้เข้าใจหลักพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาเรื่องนี้เพื่อนำผลการวิจัยไปปรับปรุงพัฒนาในการจัดการเรียนการสอนของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น อันจะทำให้ให้นักเรียนได้รับการเรียนการสอนที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น
2. เพื่อเปรียบเทียบการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น มาจำแนกตามสถานภาพ อายุ และระดับชั้น
3. เพื่อเสนอแนวทางในการจัดการศึกษาสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย การดำเนินการวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยแบบผสมผสานวิธี (Mixed Method Research) (ประเวศน์ มหารัตน์, 2557) เป็นการผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ซึ่งเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม (Questionnaires) และการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีสัมภาษณ์เชิงลึก (In depth Interview)
2. ประชากร ในการวิจัยครั้งนี้ประชากรในการศึกษาวิจัย ได้แก่ ผู้บริหารศาสนศึกษา ครูผู้สอน และนักเรียนสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น มี 2 โรงเรียน จำนวน 240 รูป (ข้อมูล ณ วันที่ 27 กรกฎาคม 2563)
3. กลุ่มตัวอย่าง ในการวิจัยในครั้งนี้ ได้แก่ ผู้บริหารศาสนศึกษา, ครูผู้สอน, และพระภิกษุสามเณร สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น จำนวน 222 คน ได้มาโดยการคำนวณจากสูตรของ ทาโร ยามาเน่ (Taro Yamane) ค่าความเชื่อมั่น 95% ความคลาดเคลื่อน 5% ได้มาโดยวิธีการสุ่มอย่างง่าย ด้วยวิธีการจับฉลาก
4. กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ ผู้บริหารศาสนศึกษา จำนวน 2 รูป และครูผู้สอน จำนวน 10 รูป รวมจำนวนกลุ่มเป้าหมายทั้งหมด จำนวน 12 รูป ได้มาโดยวิธีการเลือกแบบเจาะจง
5. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยสร้างขึ้นจากการศึกษาเอกสารงานวิจัย และแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เป็นแบบสอบถามมาตราส่วนประมาณค่า (Rating scale) ประกอบด้วย 3 ตอน ดังนี้
ตอนที่ 1 เป็นแบบสอบถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม (Check list) วิเคราะห์แบบเปรียบเทียบ สถิติที่ใช้ คือ F-test (One-way ANOVA) ในการทดสอบความแปรปรวนแบบทางเดียวเพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างของค่าเฉลี่ยที่มากกว่าสองกลุ่ม ใช้ระดับความเชื่อมั่น 95% ดังนั้น ถ้าเป็นไปตามสมมติฐานต่อเมื่อค่า Sig. น้อยกว่า 0.05 ถ้าพบความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ 0.05 จะเปรียบเทียบรายคู่ด้วยวิธีการของ LSD. (Least Significant Difference)

ตอนที่ 2 เป็นแบบสอบถาม มีลักษณะเป็นแบบมาตราส่วนประมาณค่า (Rating scale) ประกอบด้วยคำถาม รวม 5 ด้าน ทั้งหมด 40 ข้อ 1) ด้านหลักสูตร 2) ด้านผู้สอน 3) ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน 4) ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน 5) ด้านการวัดผลและประเมินผล

แบบสอบถามฉบับนี้ มีเกณฑ์การให้คะแนนตัวเลือก 5 ระดับ คือ มากที่สุด มาก ปานกลาง น้อย น้อยที่สุด โดยให้คะแนนเป็น 5, 4, 3, 2 และ 1 ตามลำดับ

ตอนที่ 3 เป็นแบบสอบถามปลายเปิด (Opened Questionnaire) เกี่ยวกับข้อเสนอแนะทางส่งเสริม “แนวทางการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น”

6. เครื่องมือการวิจัยเชิงคุณภาพ ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ แบบมีโครงสร้าง ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นตามกรอบ 5 ด้าน คือ 1) ด้านหลักสูตร 2) ด้านผู้สอน 3) ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน 4) ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน และ 5) ด้านการวัดผลและประเมินผล

7. การวิเคราะห์ข้อมูลแบบสอบถาม ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ด้วยโปรแกรมสำเร็จรูปทางสังคมศาสตร์ โดยใช้สถิติเชิงพรรณนา สำหรับอธิบายลักษณะสำคัญทั่วไปของกลุ่มตัวอย่างและพรรณนา สถิติที่ใช้ คือ ค่าความถี่ (Frequency), ค่าร้อยละ (Percentage), ค่าเฉลี่ย (Mean) และ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation) สถิติอนุมาน สถิติที่ใช้ คือ การทดสอบค่าที (t-test) ในกรณีตัวแปรต้นสองกลุ่ม และทดสอบค่าเอฟ (F-test) ด้วยวิธีการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว (One Way ANOVA) และการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์ โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) ตามลำดับสำคัญ

ผลการวิจัย

1. สภาพการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น ทั้ง 5 ด้าน คือ ด้านหลักสูตร ด้านผู้สอน ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน ด้านการวัดผลและประเมินผล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 4.31 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า อยู่ในระดับมากทุกด้าน

2. พระภิกษุและสามเณรที่มี สถานภาพ อายุ และระดับชั้น มีความคิดเห็นต่อการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลี สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น โดยรวมไม่แตกต่างกัน และพระภิกษุและสามเณรที่มีอายุต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลี สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ด้านหลักสูตร ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน และด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ ระดับ 0.05

3. แนวทางในการจัดการศึกษาสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดขอนแก่น ด้านหลักสูตร ควรมีเนื้อหาที่เข้าใจง่ายต่อการศึกษา ด้านผู้สอนควรมีบุคลลากรครูที่มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี ด้าน

กิจกรรมการเรียนการสอนควรจัดมีวิธีการสอนที่เหมาะสมแก่ผู้เรียน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน ควรมีการสนับสนุนจากสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเข้ามาจัดงบประมาณสนับสนุนให้เพียงพออย่างต่อเนื่อง ด้านการวัดผลประเมินผล ควรมีการวัดผลที่หลากหลาย ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน ควรมีการสนับสนุนปัจจัย 4 อย่างเพียงพอ เพื่อมิให้เป็นอุปสรรคต่อการเรียน โดยเฉพาะสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติควรจัดงบประมาณสนับสนุนให้เพียงพอและต่อเนื่อง ด้านการวัดผลประเมินผล ควรมีการวัดผลที่หลากหลาย ทั้งด้านพุทธิพิสัย ทักษะพิสัย และจิตพิสัยและวัดผลอยู่บ่อยๆ แนวทางการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น พบว่า หลักสูตรการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีนั้นเป็นหลักสูตรที่เก่าเกินไป ทางสำนักเรียนจึงมีการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสิ่งสำคัญ และเป็นการสอนแบบพี่สอนน้องมากกว่า เป็นการเรียนการสอนที่ถ่ายทอดมาจากรุ่นก่อนๆ เพื่อสืบทอดในสิ่งที่คงไว้หรือรักษาไว้ ผู้สอนจะต้องมีความรู้ในภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ และเข้าใจการเรียนการสอนเพื่อที่จะถ่ายทอดให้กับผู้เรียนได้อย่างชัดเจน และสามารถสอบผ่านบาลีสนาทหลวงได้ มีกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้นักเรียนได้ท่องจำหนังสือรวมกัน มีการทดสอบในแต่ละสัปดาห์ และก่อนสอบบาลีสนาทหลวง เพื่อที่จะให้เด็กได้ซึมซับจากการเรียนบาลีอย่างถ่องแท้ ส่วนปัจจัยสนับสนุนเกิดจากปัจจัยภายนอกต่างๆ เช่น ญาติโยมสนับสนุน เจ้าสำนักเป็นคนดูแลจัดถวายทุนการศึกษา ปัจจัยสนับสนุนอีกทางมาจากการสนับสนุนจากสำนักพระพุทธศาสนา จังหวัดขอนแก่น เพื่อที่จะสืบทอดพระพุทธศาสนา และคงไว้ซึ่งภาษาบาลีสืบทอดไป การสอบวัดผลเน้นไปที่การสอบท่องจำตำราที่ได้เรียนมา เพื่อให้ทราบถึงประสิทธิภาพของผู้เรียน และคอยแก้ไขปรับปรุงให้ผู้เรียนได้สอบผ่านบาลีสนาทหลวงในที่สุด

อภิปรายผล

การอภิปรายผลครั้งนี้ผู้วิจัยจะได้นำประเด็นที่มีความสำคัญต่อความคิดเห็นแนวทางการจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น ได้ข้อสรุปที่มีประเด็นที่สำคัญและน่าสนใจจึงนำมาอภิปรายผล ดังนี้ 1. ด้านหลักสูตร 2. ด้านผู้สอน 3. ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน 4. ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน 5. และด้านการวัดผลและประเมินผล โดยภาพรวมมีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่าทุกด้านอยู่ในระดับมากถึงมากที่สุด เรียงตามลำดับคะแนนเฉลี่ยจากมากไปหาน้อย มี 5 ด้าน ได้แก่ ด้านผู้สอน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านการวัดผลและประเมินผล และด้านหลักสูตร ตามลำดับ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า การจัดการเรียนรู้ภาษาบาลีแก่ภิกษุสามเณรของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดขอนแก่น พบว่า หลักสูตรการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีนั้นเป็นหลักสูตรที่เก่าเกินไป ทางสำนักเรียนจึงมีการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสิ่งสำคัญ และเป็นการสอนแบบพี่สอนน้องมากกว่า เป็นการเรียนการสอนที่ถ่ายทอดมาจากรุ่นก่อนๆ เพื่อสืบทอดในสิ่งที่คงไว้หรือรักษาไว้ ผู้สอนจะต้องมีความรู้ในภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ และเข้าใจการเรียนการสอนเพื่อที่จะถ่ายทอดให้กับผู้เรียนได้อย่างชัดเจน และสามารถสอบผ่านบาลีสนาทหลวงได้ มีกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้นักเรียน ได้ท่องจำหนังสือรวมกัน มีการทดสอบในแต่ละ

ละสัปดาห์ และมีการอบรมก่อนสอบบาลีสนามหลวง เพื่อให้เด็กได้ซึมซับจากการเรียนบาลีอย่างท่องแท้ ส่วนปัจจัยสนับสนุนเกิดจาก ปัจจัยภายนอกต่างๆ เช่น ญาติโยมสนับสนุน เจ้าสำนักเป็นคน ดูแล จัดถวายทุนการศึกษา ปัจจัยสนับสนุนอีกทางมาจาก การสนับสนุนจากสำนักพระพุทธศาสนา จังหวัดขอนแก่น เพื่อที่จะสืบทอดพระพุทธศาสนา และคงไว้ซึ่งภาษาบาลีสืบต่อไป การสอบวัดผลเน้นไปที่การสอบท่องจำตำราที่ได้เรียนมา เพื่อให้ทราบถึงประสิทธิภาพของผู้เรียน และค่อยแก้ไขปรับปรุงให้ผู้เรียนได้สอบผ่านบาลีสนามหลวงในที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูปริยัติธรรมกร (ฐานวโร ทิพมาลา) (2563) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพการจัดการเรียนการสอนของครูสอนบาลีในสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดร้อยเอ็ด ผลการวิจัยพบว่า ระดับสภาพการจัดการเรียนการสอนของครูบาลีในสำนักพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดร้อยเอ็ด 5 ด้าน ได้แก่ ด้านหลักสูตร ด้านผู้สอน ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการเรียนการสอน ด้านการประเมินผล ทั้งโดยภาพรวมและรายด้านอยู่ในระดับมาก

1. ด้านหลักสูตร ด้านหลักสูตรการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีนั้น หลักสูตรการเรียนการสอน เน้นผู้เรียนเป็นสิ่งสำคัญ แต่ก็มีปัญหาเรื่องหลักสูตรบาลีไม่เหมาะกับช่วงชั้นของแต่ละประโยค สำนักเรียนจึงมีการจัดการเรียนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญและมีการทอบาลีอย่างเคร่งครัด การเรียนการสอนเป็นแบบพี่สอนน้องมากกว่า เป็นการเรียนการสอนที่ถ่ายทอดมาจากรุ่นก่อนๆ เพื่อสืบต่อในสิ่งที่คงไว้หรือรักษาไว้ การสอนนี้ก็จะมีการทดสอบความรู้ของผู้ที่จะมาสอนบาลีอีกด้วย เป็นการทดสอบความรู้รอบด้านเกี่ยวกับภาษาบาลี เพื่อที่จะมาถ่ายทอดให้แก่รุ่นหลังๆ ซึ่งสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ พระมหานฤฤทธิ์ นริสสร (2563) ว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาที่ยากแก่การเข้าใจและหลักสูตรที่ทำออกมานั้น จึงไม่ค่อยสอดคล้องกับผู้เรียนจึงทำให้การเรียนบาลีเป็นสิ่งที่ยาก และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาสุธรรม สุรตโน (แก้วเคน) (2563) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสู่ความเป็นเลิศ ผลการวิจัยพบว่า การศึกษาพบว่าสภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีมีทั้งหมด 5 ด้าน คือ 1) หลักสูตร 2) การจัดการเรียนการสอน 3) สื่อการเรียนการสอน 4) กิจกรรมการเรียนการสอน 5) การวัดผล และประเมินผล คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง ควรดำเนินการพัฒนาหลักสูตรในด้าน 1) ด้านปัจจัย 2) ด้านกระบวนการ 3) ด้านผลผลิต ดังนั้น แนวทางการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีสู่ความเป็นเลิศของคณะสงฆ์ควรประกอบด้วยคำนี้ถึงหลัก 4 ประการ คือ ความคาดหวัง ของสังคมต่อบทบาทของสถาบันสงฆ์ ความต้องการการศึกษาของคณะสงฆ์ ความสอดคล้องกับนโยบายการศึกษาของชาติตลอดจนร่วมอยู่ในระบบการจัดการศึกษาของชาติไม่แยกส่วนเฉพาะสงฆ์ พิจารณาปรับปรุงหลักสูตรให้ได้มาตรฐานโดยสอดคล้องหลักสูตรบาลีลงในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมแผนกสามัญศึกษา ปรับเปลี่ยนกระบวนการเรียนการสอน สร้างบรรยากาศการเรียนการสอน ปรับปรุง เนื้อหาหลักสูตรเพื่อให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้เท่าทันต่อสภาวการณ์ปัจจุบัน สามารถนำความรู้มาปรับประยุกต์ให้คนรุ่นใหม่ได้เข้าใจมองเห็นคุณค่า ส่งเสริมมาตรฐานครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มีสวัสดิการถวายที่เหมาะสม ระดมทรัพยากรต่างๆ มาใช้ในการจัดการเรียนการสอน รัฐควรเกื้อหนุน งบประมาณการศึกษาทางธรรมให้เพียงพอเช่นเดียวกับการศึกษาทางโลกอย่างเท่าเทียม

2. ด้านผู้สอน ผู้สอนภาษาบาลีต้องมีความรู้ความสามารถอธิบายอย่างชัดเจนและเข้าใจและนำไปสอบวัดผลประเมินผลได้ ผู้สอนจะต้องมีความรู้ในภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ และเข้าใจการเรียนการสอนเพื่อที่จะถ่ายทอดให้กับผู้เรียนได้อย่างชัดเจน ผู้สอนจะต้องมีทักษะในการสอนภาษาบาลีเพื่อที่จะให้นักเรียนได้เข้าใจและสอบผ่านสนามหลวงได้ และสิ่งสำคัญในการเป็นครูผู้สอน จะต้องสอบผ่านบาลีสสนามหลวง และสอบผ่านประโยค ป.ธ. 3 เป็นอย่างน้อย ซึ่งสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ นิยม ทองด้วง (2563) ว่า ผู้สอนจะต้องมีความพร้อมทางด้านการเตรียมตัวเพื่อที่จะไปสอนให้นักเรียนได้เข้าใจและชัดเจนในสิ่งที่เรียน และสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ บรรจง คำยา (2563) ว่า การสอนภาษาบาลีจะต้องประกอบไปด้วยบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในภาษาบาลี เพื่อที่จะทำให้เด็กจำได้และเข้าใจในสิ่งที่เรียน และสอบผ่านในสนามหลวงและสอดคล้องกับงานวิจัย

3. ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน มีกิจกรรมการเรียนการสอนที่ให้นักเรียน ได้ท่องจำหนังสือรวมกัน มีการทดสอบในแต่ละสัปดาห์ และก่อนสอบบาลีสสนามหลวงก็จะมีกรอบมก่อนสอบเป็นการเตรียมตัวก่อนสอบ และภาษาบาลีเป็นภาษาที่ยากต่อการเข้าใจถ้าหากนักเรียนขาดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถการสอนแล้ว ก็จะทำให้ผู้เรียนไม่เข้าใจในสิ่งที่เรียน และสอบไม่ผ่านสนามหลวงในที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ บรรจง คำยา (2563) ว่า มีกิจกรรมวัดระดับความรู้ของนักเรียนในทุกๆ สัปดาห์เพื่อทราบถึงความรู้และความเข้าใจของนักเรียน และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาสุธรรมสูตรโน (แก้วเคน) (2563) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสู่ความเป็นเลิศ การศึกษาพบว่า สภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีมีทั้งหมด 5 ด้าน คือ 1) หลักสูตร 2) การจัดการเรียนการสอน 3) สื่อการเรียนการสอน 4) กิจกรรมการเรียนการสอน 5) การวัดผลและประเมินผล คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง ควรดำเนินการพัฒนาหลักสูตรในด้าน 1) ด้านปัจจัย 2) ด้านกระบวนการ 3) ด้านผลผลิต ดังนั้น แนวทางการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสู่ความเป็นเลิศของคณะสงฆ์ ควรประกอบด้วยการคำนึงถึงหลัก 4 ประการ คือ ความคาดหวัง ของสังคมต่อบทบาทของสถาบันสงฆ์ ความต้องการการศึกษาของคณะสงฆ์ ความสอดคล้องกับนโยบาย การศึกษาของชาติตลอดจนร่วมอยู่ในระบบการจัดการศึกษาของชาติไม่แยกส่วนเฉพาะสงฆ์

4. ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการเรียนการสอน ปัจจัยสนับสนุนเกิดจาก ปัจจัยภายนอกต่างๆ เช่น ญาติโยมสนับสนุน เจ้าสำนักเป็นคนดูแล จัดถวายทุนการศึกษา ปัจจัยสนับสนุนอีกทางมาจาก การสนับสนุนจากสำนักพระพุทธศาสนา จังหวัดขอนแก่น และประชาชนทั่วไป ที่คอยสนับสนุน จุนเจือทางด้านอาหารและอุปกรณ์การเรียนอย่างสมบูรณ์ และปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญมาจากครูผู้สอนและเจ้าอาวาส ที่คอยผลักดันในสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเรียนรู้ หรือปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสำนักเรียน ซึ่งสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ พระครูศรีภักธาภิรักษ์ (2563) ว่า ปัจจัยด้านการสนับสนุนก็คือ ด้านอาจารย์ผู้สอน ที่คอยช่วยสนับสนุนอยู่ตลอดเวลา ไม่ให้ขาดตกบกพร่อง และ พระมหากรรชัย สุเมธี (2563) ว่า ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการเรียนการสอนก็มาจากเจ้าอาวาสที่ถวายแก่คณะครูผู้สอนถึงจะไม่มากแต่ก็ให้ด้วยใจสอนหนังสือก็สอนด้วยใจ และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูปริยัติธรรมากร ฐานวโร (ทิพมาลา) (2563) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพการ

จัดการเรียนการสอนของครูสอนบาลีในสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่า ระดับสภาพการจัดการเรียนการสอนของครูบาลีในสำนักพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจังหวัดร้อยเอ็ด 5 ด้าน ได้แก่ ด้านหลักสูตร ด้านผู้สอน ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการเรียนการสอน ด้านการประเมินผล ทั้งโดยภาพรวมและรายด้านอยู่ในระดับมาก การพัฒนาครูหรือบุคลากรสายการเรียนการสอนบาลีให้เป็นมาตรฐาน มีคุณภาพ ทุกแผนกการเรียนการสอน โดยการส่งเสริมให้ศึกษาต่อวิชาชีพความเป็นครู และเทคนิควิธีสอนและ สนับสนุนงบประมาณอย่างเพียงพอ และศึกษาความคิดเห็นจากกลุ่มพระภิกษุสามเณร ประชาชน บุคคล ทั่วไปในการดำเนินงาน หรือการบริหารจัดการการศึกษาของสำนักพระปริยัติธรรมในจังหวัดร้อยเอ็ด

5. ด้านการวัดและประเมินผล การวัดผลประเมินผลการศึกษาของนักเรียนบาลี มีทุกสัปดาห์ เน้นไปที่การสอบวัดผล และการสอบท่องจำตำราที่ได้เรียนมา เพื่อให้ทราบถึงประสิทธิภาพ ของผู้เรียนและจะได้ไปปรับปรุงแก้ไขการเรียนให้เกิดองค์ความรู้และสอบผ่านในสนามหลวง ซึ่งสอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของ บรรจง คำยา (2563) ว่า การวัดและประเมินผล เพื่อที่จะทราบถึงประสิทธิภาพของตัวผู้เรียนนั้น จะทราบก็ต่อเมื่อผู้เรียน สอบผ่านบาลีสสนามหลวง เพราะการสอบนี้เป็นการสอบ ที่แม่กองบาลีสสนามหลวง เป็นคนออกข้อสอบ และ สามเณรศรรัก ลาวทอง (2563) ได้กล่าวว่า ด้านการวัดและการประเมินผลทุกเดือน และจะมีการประชุม คณะครูผู้สอน ประชุมเรื่องการเรียนการสอน เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพให้แก่ผู้เรียน และแก่ผู้สอน และสอดคล้องกับบทความวิชาการของ

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ด้านหลักสูตร เป็นหลักสูตรที่เก่าแก่เกินไปไม่เหมาะแก่การนำมาจัดการเรียนการสอน ควรปรับปรุงหลักสูตร ที่ให้เหมาะแก่ผู้เรียน
2. ด้านผู้สอน ผู้บริหารควรกำหนดให้ครูผู้สอนควรมีประสบการณ์ในการสอนบาลีอย่างน้อย 5 ปี และมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี
3. ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ควรมีการจัดอบรมก่อนสอบอยู่เสมอ และมีการจัดอาจารย์คอยสอดส่องดูแล ในการเรียนการสอน เป็นอย่างดี
4. ด้านปัจจัยที่สนับสนุนต่อการจัดการเรียนการสอน สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติควรจัดงบประมาณให้เหมาะสมและเพียงพอแก่สำนักศาสนศึกษา
5. การวัดและประเมินผล ควรมีการวัดผลที่หลากหลายและวัดผลอยู่บ่อยๆ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพให้แก่ผู้เรียน โดยยึดหลักการประเมิน 3 ด้าน ได้แก่ ด้านพุทธิพิสัย ด้านทักษะพิสัย และด้านจิตพิสัย

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีแนวทางในการเสนอให้ทำการวิจัยครั้งต่อไป ในประเด็นต่อไปนี้

1. ควรมีการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการศึกษาภาษาบาลีของสำนักศาสนศึกษาแผนกธรรมบาลีจังหวัดขอนแก่น
2. ควรมีการศึกษารูปแบบที่จะส่งเสริมให้วัดต่างๆ มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา เพื่อพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ให้สืบทอดต่อไป
3. ควรมีการศึกษาการเรียนรู้ภาษาบาลีของพระธรรมกถึก ที่มีต่อการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาต่อสภาพการจัดการเรียนการสอนในสำนักพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

เอกสารอ้างอิง

- ประเวศน์ มหารัตน์. (2557). *หลักการและวิธีการเขียนงานวิจัยวิทยานิพนธ์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ปัญญาชน.
- พระครูปริยัติธรรมมากร ฐานวโร. (2558). สภาพการจัดการเรียนการสอนของครูสอนบาลีในสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดร้อยเอ็ด. *วารสารมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด*. 4(2), 75-88.
- พระมหาสิทธิชัย ชยสิทธิ. (2560). ภาษาบาลีกับการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนา. *วารสารวิชาการธรรมทรรศน์*. 17(3), 165-176.
- พระมหาสุธรรม สุรตโน (แก้วเคน). (2560). แนวทางการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสู่ความเป็นเลิศ. *วารสารอนันนิทาย*. 1(1), 35-47.
- พระราชกิจจานุเบกษา. *พระราชบัญญัติการศึกษาพระปริยัติธรรม พ.ศ. 2562*. สืบค้นเมื่อ 15 สิงหาคม 2563 จาก http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2562/A/050/T_0011.PDF.
- พระราชปริยัติกวี. (2562). *การศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล*. สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต 2562. 30-39. <http://ir.mcu.ac.th/content/2562/02.pdf>.
- รายงานผลการสอบบาลีสนามหลวงคณะจังหวัดขอนแก่น ปีการศึกษา 2563. (2563). (อัตสำเนา)
- วิกิพีเดีย. (2563). *สารานุกรมเสรีสังคายนาศาสนาพุทธ*. สืบค้นเมื่อ 15 สิงหาคม 2563 จาก <https://th.wikipedia.org/wiki/สังคายนาศาสนาพุทธ>.
- นิยม ทองด้วง. ป.ธ. 4. ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2563.
- บรรจง คำยา. ป.ธ. 4. ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2563.
- พระครูศรีภักทธาภิรักษ์. ป.ธ.6. อาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัดชัยศรี, สัมภาษณ์ 10 ธันวาคม 2563.
- พระมหากรรชัย สุเมธี. ป.ธ. 4. ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, สัมภาษณ์ 10 ธันวาคม 2563.
- พระมหานฤฤทธิ์ นริสโร. ป.ธ. 6. ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2563.
- สามเณรศรรัก ลาวทอง. ป.ธ. 4. ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, สัมภาษณ์ 10 ธันวาคม 2563.